

Արամ Ա. Անտոնեան

ՆԻԹԵՐ ՏԵՂԱՎԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՐԷՍ- ԻԿԼ-Այնի կոտորածները*

Բանալի բառեր – Հայոց ցեղասպանություն, սուրիական անապատ, Ռաս Իվ Այն, չէջէններ, կոտորածներ, ջարդարարներ:

Յառաջարան

Հետագայ էջերով հրատարակության կու տանք պոլսահայ ծանօթ գրող, պատմաբան, խմբագիր, երգիծանկարիչ, մանկավարժ, ազգային-հասարակական և մշակութային գործիչ Արամ Անտոնեանի (Կ. Պոլիս 1875 – Փարիզ 1952) անտիպ վկայությունները Ռաս Իվ Այնի ահաւոր կոտորածներուն մասին:

Առաջին աշխարհամարտի օրերէն սկսեալ և ընդհուպ մինչև իր կեանքի վերջը, Ա. Անտոնեան ինքզինք նուիրած է Հայոց ցեղասպանության փաստագրման և ուսումնասիրման աշխատանքներուն: Առ այդ, ան ոչ միայն հաւաքած է հարիւրաւոր վերապրողներու վկայություններ և օսմանեան պետական մեծարժէք փաստաթուղթեր, այլ թուղթին յանձնած է իր վկայությունները, որոնց մէկ մասը եթէ հրատարակուած է առանձին հատորով¹ կամ սփիւռքահայ պարբերական մամուլի էջերուն², իսկ անոր

*Ընդունուել է տպագրութեան 30.11.2017:

1 Անտոնեանի ցեղասպանութեան թեմայով զոյգ գիրքերն են՝ **Արամ Անտոնեան**, Այն սև օրերուն... (Պատկերներ), տպուած՝ Պօսթըն, «Հայրենիք»ի հրատարակութիւն, 1919, 204 և 3 չի. էջ [Aram Andonian, Ayn sev oreroun... (Badgerner), Boston, «Hayrenik», 1919 204, 3p]: **Արամ Անտոնեան**, Մեծ ոճիրը. հայկական վերջին կոտորածները և Թալէադ Փաշա: Պաշտօնական հեռագիրներ բնագիրներու ստորագրութեամբ և բազմաթիւ պատկերներով, «Պահակ»-ի մատենաշար թիւ 1, Պօսթըն, տպարան «Պահակ»-ի, 1921, 304 և 1 չի. էջ [Aram Andonian, Mets vojire. Haygagan verchin godoratsnere yev Taleat Pasha: Bashdonagan herakirner pnakirnerou esdorakroutyamp yev pazmativ badgernerov, «Bahag»i madenashar, tiv 1, Boston, dbaran «Bahag»i, 1921, 304 p., 1 ch. p : Տարի մը առաջ տպուած էին անոր ֆրանսերէն և անգլերէն ամփոփ տարբեակները: 2 Այդ բազմաթիւներէն յիշենք. **Արամ Անտոնեան**, Երկրորդ արարուածը, տես՝ «Վերածնունդ» շաբաթաթերթ, Փարիզ, Գ. տարի, N13, 19 Յուլիս 1919, էջ 212-217 [Yergroort ararvatse, des Verazenount shapatatert, Paris, K., N 13, 19 Houlis 1919, p. 212-217]: **Արամ Անտոնեան**, Աքսորի ճամբուն վրայ (յիշողություններ): Լոյս տեսած է Փարիզի «Վերածնունդ» շաբաթաթերթի յաջորդական 26 թիւերուն մէջ, Գ. տարի, N 19-էն (31 Յուլիս 1919) Գ. տարի, N 15-16 (24 Ապրիլ 1920) [Aksori jampoun vera (hishoghoutiounner), Verazenount shapatatert, Paris, 3. dari, N 19en (31 Houlis 1919) 4. dari, N 15-16 (24 Abril 1920)]: Անաւարտ: Գ- Կոմիտաս Վարդապետ արարի մէջ. Ինչ պայմաններու մէջ յայտնուեցաւ իր մտքին տագնապը: Լոյս տեսած է Փարիզի «Արևմուտք» շաբաթաթերթի յաջորդական 26 թիւերուն մէջ, նոր շրջան, Ա. տարի, N 5 (N 92, 15 Դեկտեմբեր 1946)- N 30 (15 Յունիս 1947) [Comidas Vartabed aksori mech. Inch baymannerou mech

Թ (ԺԵ) տարի, թիւ 4 (60), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2017
ՎԿԱ համահայկական հանդէս

կարևոր մասը ցարդ կը մնայ անտիպ:

Ա. Անտոնեանի Սուրիական անապատի անտիպ յուշերու մեծ ծրարէն հրատարակութեան կու տանք Ռաս Իւլ Այնի կոտորածներու մասին վկայութիւնները, որոնց ամառին մատով ան կը նկարագրէ կոտորածները, իսկ երկրորդ մատով՝ տեղեկութիւններ կու տայ անոր դերակատարներուն և գլխաւոր պատասխանատուներուն մասին:

Ռաս Իւլ Այն գիւղը կեդրոնն էր օսմանեան Տէր Զօր անկախ գաւառի Ռաս Իւլ Այն գաւառակին: Այն կ'իյնայ Հասիձէ քաղաքէն հիւսիս-արևմուտք, անկէ 84 քմ. հեռաւորութեան վրայ, տափարակ դաշտի մը մէջ: Կ'ենթադրուի որ կառուցուած է միտանիներու մայրաքաղաք՝ Վաշուկկանի աւերակներուն վրայ: Գիւղին մէջ, ու մանաւանդ անոր հիւսիսակողմը, տեսանելի են նախաքրիստոնէական շրջանէն մնացած բազմաթիւ հնութիւններ: Այժմ ան մաս կը կազմէ Սուրիոյ Հասիձէ նահանգին ու կը գտնուի Սուրիա-Թուրքիա սահմանագիծին վրայ:

Աւանը միջնադարուն գտնուած է Միսուլի առևտրական ճանապարհին վրայ ու այս պատճառով ստացած է յատուկ կարևորութիւն, մինչև որ Թիմուրլէնկ աւերած է զայն 14-րդ դարու վերջերուն: 1877-ին, Ռաս Իւլ Այնի ու Հասիձէի միջև ինկած տարածութեան վրայ, կառավարութեան կողմէ վերաբնակեցուած են մօտ հինգ հազար չէչէն ընտանիքներ, որոնք աւելի ետք գլխաւոր դերակատարները եղած են Ռաս Իւլ Այնի ու Տէր Զօրի հայոց կոտորածներուն: Այդ չէչէններուն մեծ մասը Ա. աշխարհամարտի աւարտին զոհ գացած է համաձարակի ու ողջ մնացած է ընդամէնը 300 ընտանիք:

1900-ին Ռաս Իւլ Այնը դարձած է կեդրոնը շրջանի զինուորական հրամանատարութեան³: 20-րդ դարասկզբին ան եղած է հազիւ 50 տնուոր փոքրիկ գիւղ մը: Աւելի ետք անոր մօտէն անցած է Կ. Պոլիս-Պաղատա շոգեկառքի գիծը, որուն պատճառով ավանը ստացած է յատուկ նշանակութիւն ու դարձած գաւառակի կեդրոն:

1914-ին բնակչութեան թիւը բարձրացած է 2667-ի⁴, որոնք եղած են չէչէններ ու թուրքեր, իսկ ըստ այլ աղբիւրի, նոյն թուականին, ան ունեցած է 1500 բնակիչ⁵. ունեցած է նաև 10 տունի չափի հայ արհեստաւորներ, որոնք կոտորուած են տարագրութեան հրամանին արձակուած առաջին

haydnevsav ir medkindaknabe, Arevmoudk shapatatert, Paris, nor sherchan, A. dari, N 5 (92), 15 Tegdemper 1946)- N 30 (15 Hounis 1947)]: Անաւարտ:

Դ- «Համբարձում Համբարձումեան (յիշողութիւններ)», «Վերածնունդ» տարեցոյց, Ա. տարի, Փարիզ, 1920, էջ 53-83 [Hampartsoum Hampartsoumian (hishoghoutiounner), Verazenount daretsouyts, A., Paris, 1920, p. 53-83]: Ե- «Քարսեղ Շահապազ (յիշողութիւններ)», նոյն, էջ 150-181 [Parsegh Shahbaz (hishoghoutiounner, nouyn, p. 150-181]:

3 المعجم الجغرافي للقطر العربي السوري - Սուրիական արաբական հանրապետութեան աշխարհագրական քառարան, հրատարակութիւն Քինուորական ուսումնասիրութիւններու կեդրոնի, Դամասկոս, Գ. հատոր, 1992, էջ 436 [Souriagan arapagan hanrabadoutian ashkharhakragan pararan, hradaragoutioun Zinvoragan ousoumnasiroutiounnerou getroni, Tamagos, K., 1992, p. 436]:

4 Թաներ Աքչամ, Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկութեան դէմ. Հայոց ցեղասպանութիւնը և էթնիկ զտումները Օսմանեան կայսրութիւնում, թարգմանեց՝ Յասմիկ Հարութիւնեան, հրատարակութիւն Ժիրայր Նշանեան հիմնադրամի, Եր., 2015, էջ 333 [Taner Akcham, Yeridtourkeri kortsats vojire martgoutian tem. Hayots tseghasbanoutiounne yev etnig zedoumnere Osmanian gayseroutiounoum, tarkmanets Hasmig Haroutiounian, hradaragoutioun Jirayr Neshanian himnaterami, Yerevan, 2015, p. 333]:

5 Ռուսումնասէր, Ակնարկ մը հայ քաղաքավայրերու վրայ, Գ., տես՝ «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 16-րդ տարի, N 31, 29 Յուլիս 1916, էջ 804 [Ousoumnaser, Agnarg me hay aksoravayrerou vra, K., des' Gochnag, New York, 16rt dari, N 31, 29 Houlis 1916, p. 804]:

օրն իսկ⁶:

Տեղասպանության տարիներուն, Ռաս Իւլ Այնը եղած է արքտրական հայերու համակերպողական գլխաւոր կայքերէն մէկը, ուր հաւաքուած են կայսրութեան հայաբնակ շրջաններէն բազմահազար հայեր, որոնց վրանները տեղակայուած են գիւղէն քիչ մը անդին, բլուրի մը վրայ:

Ըստ 1916-ի Յուլիսի վերջերուն Ռաս Իւլ Այն հասած վերապրող Վահան Տէր Մկրտիչեանի, իրեն ըսուած է՝ որ նախապէս, տեղւոյն վրայ գտնուած են արքտրական հայերու 35 հազար վրաններ, որոնցմէ երեք հարիւրը եղած են կեսարացի ծանօթ ընտանիքներու վրանները⁷:

Ռաս Իւլ Այնի առաջին մեծ կոտորածը կազմակերպած է Վանի նախկին կուսակալ Ճևտէդ պէյը, որ Փետրուար 1916-ին, Ատանայէն հասնելով, հրահանգած է կոտորել տեղւոյն 50 հազար հայերը: Կոտորածը սկսած է 17 Մարտ 1916-ին⁸:

Ըստ Ներքին գործոց նախարարութեան Աշիրէթներու և գաղթականներու տեղաւորման և վերաբնակեցման տնօրէնութեան Հալէպի ընդհանուր տեսուչի փոխանորդ Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի 7 Մարտ 1916 թուակիր հեռագրին՝ մինչև այդ թուականը Ռաս Իւլ Այնի մէջ «այլևայլ պատճառներէ» մահացած են 35 հազար արքտրական հայեր: Ըստ Արամ Անտոնեանի՝ հոն տեղի ունեցած կոտորածներուն զոհուած են մօտաւորապէս 70 հազար հայեր⁹, իսկ ցուրտի, անօթութեան ու համաճարակներու հետևանքով օրական մահացած է 5-600 հայ, 4 ամուսայ ընթացքին՝ 13-14 հազար հոգի: Ըստ այլ աղբիւրի, Ռաս Իւլ Այնի մէջ, հիւանդութեան ու համաճարակի զոհ գացած են 13 հազար արքտրականներ, մինչև հոն տեղի ունեցած ջարդերուն զոհուած է 40 հազար հայ¹⁰:

Տեղասպանութենէն ետք Ռաս Իւլ Այն հաստատուած է փոքրաթիւ հայութիւն մը, որ ունեցած է իր դպրոցները, Սբ. Յակոբ եկեղեցին և ազգային-մշակութային համեստ կեանքը: 1926-ին հոն գտնուած է 30 հայ ընտանիք¹¹, իսկ 1950-ականներուն՝ 70 հայ տուն, մինչև ազգային Նահատակաց վարժարանը ունեցած է 65 աշակերտ:

Ի յիշատակ նահատակաց՝ 1980-ին Ռաս Իւլ Այնի մէջ կառուցուած է յուշակոթող մը, իսկ 2008-ին կանգնեցուած է խաչքար մը:

Հրատարակուող վկայութեան հեղինակային ինքնագիրը կը պահուի Հ. Բ. Ը. Միութեան Փարիզի Նուպարեան մատենադարանի Ա. Անտոնեանի անձնական հարուստ թղթածրարներուն մէջ¹²:

Յուշագրութիւնը հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց

6 «Արիամարտ», Կ. Պոլիս, նոր շրջան, N 13 (1828), 7 Գեկտեմբեր 1918, էջ 1 [Ariamard, G. Bolis, nor sherchan, N 13 (1828), 7 Tegdemper 1918, p. 1]:

7 **Մելքոն Ասատուր**, Տէյր-էլ-Ջօր, տես՝ «Արևելեան մամուլ», Զմիւռնիա, 43-րդ տարի, թիւ 2785, 17 Փետրուար 1922, էջ 4 [Melkon Asadour, Deyr El Zor, des' Arevelian Mamoul, Ezmournia, 43-rt dari, N 2785, 17 Pedervar 1922, p. 4]:

8 **Հայկական հարց հանրագիտարան**, Հայկական հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, Եր., 1996, էջ 384 [Hayagan harts hanrakidarani, Hayagan hanrakidarani kelkhavor khempakrouitioun, Yerevan, 1996, p. 384]:

9 **Անտոնեան**, Մեծ ոճիւրը, էջ 18, 169 [Andonian, Mets vojire, p. 18, 169]:

10 **Raymond Kévorkian**, The Armenian genocide a complete history, Լոնտոն-Նիւ Եորք, «I. B. Tauris» հրատարակչատուն, 2011, էջ 977 [London-New York]:

11 **Ներսէս Քինյ. Պապայեան**, Համառօտ տեղեկագիր Տէր Ջօր և շրջակայից հայաբնակ վայրերու, 6 Սեպտեմբեր 1926, էջ 3, ձեռագիր տեղեկագիր, քնագիրը՝ Դիւան Բերիոյ թեմի [Nerses Kahana Babayan, Hamarod deghegakir Der Zor yev sherchagayits hayapenag vayrerou, 6 Sebtemper 1926, p. 3]:

12 BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P. J. 1/3, liasse 59, Ras ul-Ain/Րէսուլայն, ff. 1-7:

մեր կողմէ որևէ միջամտութեան: Աւելցուցած ենք միայն անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ:

Հրատարակութեան պատրաստեց և առաջարանն ու ծանոթագրութիւնները գրեց՝

Միհրան Ա. Մինասեան

Միհրան Ա. Մինասեան – գիտական հետաքրքրութիւններու շրջանակը՝ Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւն, հայ տպագիր գիրքի և պարբերական մամուլի պատմութիւն, հայերէն ձեռագրեր, հալէպահայ գաղթօջախի պատմութիւն, արաբերէն ստեղծագործած հայ հեղինակներ, հայ ազգագրութիւն և բանահիւսութիւն և այլն:

Summary

RECORDS ABOUT THE HISTORY OF DEPORTATIONS AND MASSACRES

Massacres at Ras al-Ain

Aram A. Andonian

Publication, introduction and notes are prepared
by Mihran A. Minassian

Key words – Armenian Genocide, desert of Syria, Ras-al-Ayn, Chechens, massacres, slaughterers.

The previously unpublished testimony of Aram Andonian, writer, historian, editor and national-cultural figure from Constantinople, the survivor of the Armenian genocide, is presented in the first part of the publication. It describes the situation and massacre of the deported Armenians at **Ras al-Ain** concentration camp. The name list of organizers and implementers of this massacre with specific crime ascribed to each person is given in the second part of the publication.

Ras al-Ain is considered as the second largest slaughterhouse after Deir ez-Zor. According to Aram Andonian, about 70,000 Armenians have been massacred there, not including the number of tens of thousands of people who died as a result of epidemics and famine.

МАТЕРИАЛЫ ОБ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ И МАССОВОЙ РЕЗНЕ

Резня в Рас-эль-Айн

Арам А. Андонян

Публикация, введение и примечания подготовлены Миграном А. Минасяном

Ключевые слова – Геноцид армян, сирийская пустыня, Рас-Эль-Айн, чеченцы, бойня, палачи.

В первой части публикации представлено ранее неопубликованное свидетельство Арама Андоняна, писателя, историка, редактора и национально-культурного деятеля из Константинополя, пережившего геноцид армян. В нем описывается плачевное положение и резня выселенных армян в концентрационном лагере Рас-эль-Айн. Во второй части публикации приводится список организаторов и исполнителей этой резни и описываются все их преступления.

Рас-эль-Айн считается второй по величине бойней армянского народа после Дейр-эз-Зора. Согласно сведениям Арама Андоняна, там было убито около 70 000 армян, не считая десятков тысяч людей, погибших в результате эпидемий и голода.

* * *

ՐԷՍ-ԻՒԼ ԱՅՆԻ ՄԱՍԻՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.–

Րէս-իւլ-այն Միջագետքի նախկին կայսրութեան մայրաքաղաքին անբնակ- ներուն վրայ կառուցուած և հազիւ 20 տուն ունեցող չէչէն գիւղ մըն էր որ յանկարծ մեծ կարևորութիւն ստացաւ երկաթուղիի գիծին շինութեան պատճառաւ: Գայմա- գամանիստ կեդրոն մը եղաւ: Անկէ կը բղխի Խապուր գետին¹³ ակը:

Րէս-իւլ-Այն վերան Շէհիրէն¹⁴ 8 ժամ հեռաւորութիւն ունի: Գիւղէն 3 ժամ անդին կը գտնուի Սէֆա¹⁵, 150 տունով չէչէն կայք մը ուր երբեմն կը նստէր գայ-

13 Խապուր՝ գետ. կը բխի վերին Միջագետքի Գարաձատաղ լեռան ստորոտէն. Սուրիա կը մտնէ Ռաս Իւլ Այնի մտակայքէն: Երկայնքը 456 քմ. է: Սուրիոյ մէջ կը հոսի Հասիճէ և Տէր Ջօր նահանգներուն մէջ, կ'անցնի Հասիճէի, Շէտտատէի, Մարկատէի ու Սուվարի մտակայքէն և Տէր Ջօրէն վար, Պուսարայի մօտ կը թափի Եփրատի մէջ: Այժմ անոր վրայ կառուցուած են բազմաթիւ ջրամբարներ (**Սուրիական արաբական....**, Գ., էջ 194-195) [Souriagan arapagan..., К., p. 194-195]: Ակերէն մէկը կը բխի Ռաս Իւլ Այնի արևմուտքէն, իսկ միւսները՝ արևելքէն:

14 Արևմտեան Հայաստանի Տիարալէքի նահանգի Սևերէկ գաւառի վերան Շէհիր գաւառակին կեդրոնը, Տիարալէքի քաղաքէն հարաւ-արևմուտք: Կառուցուած է Ն. Ք. առաջին դարուն, Տիգրան Մեծի քրոջ կողմէ: Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին, տեղւոյն հայերը ունեցած են Սբ. Աստուածածին եկեղեցին և մէկ վարժարան՝ 100 աշակերտով: Նոյն թուականին, քաղաքը ունեցած է 120 հայ տուն՝ 750 առաքելական, 500 կաթոլիկ և 100 բողոքական, ընդամենը 1350 անձ (**Թէոդիկ**, Գողգոթա հայ հոգևորականութեան և իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին, խմբագրեց Արայ Գալայձեան, Նիւ Եորք, St. Vartan Press հրատարակչութիւն, 1985, էջ 274) [Teotig, Koghkoto hay hokevoraganoutian yev ir hodin aghedali 1915 dariin, khempakrets Ara Kalayjian, New York, St. Vartan Press hradaragchoutioun, 1985, p. 274]: Ըստ այլ աղբիւրի, ան ունեցած է մօտ 500 հայ տուն (**Գրիգոր Պողարեան**, Տեղասպան թուրքը. վկայութիւններ քաղուած՝ հրաշքով փրկուածներու զրոյցներէն, Պլէյրոյթ, տպարան Շիրակ, 1973, էջ 115) [Krikor Bogharian, Tseghasban tourke, vegayoutiounner kaghvats hrashkov pergevatsnerou zerouytsneren, Beyrouth, debaran Shirag, 1973, p. 115]: Քաղաքը ունեցած է նաև թուրք, քիւրտ և ասորի բնակչութիւն:

15 Կամ Սաֆա: Գիւղ՝ Ռաս Իւլ Այնէն հարաւ-արևելք, անկէ 18 քմ. հեռաւորութեան վրայ, Խապուր գետի աջ ափին, համանուն բլրակի կողին (**Սուրիական արաբական....**, Բ., 1992, էջ 529) [Souriagan arapagan..., P., 1992, p. 529]: Բնակիչները եղած են չէչէններ, որոնք հոն գաղթած են Լազիստանէն մտաւորապէս 1835-ին

մագանը¹⁶, և որ Ռէս-իւ-Այն անցաւ երբ երկաթուղին շինուեցաւ: Սէֆայէն 10 ժամ դէպի հարաւ՝ Հասիչէ¹⁷, ուրկէ միշտ դէպի հարաւ՝ Շէտտատէ¹⁸, Սուվար¹⁹, Մարաթ²⁰,

(**Սարգիս Սարունի**, Սաֆա, Սաֆա..., տե՛ս «Շանթ» շարաթաթերթ, Կ. Պոլիս, Գ. տարի, նոր շրջան, թիւ 7, 28 Դեկտեմբեր 1918, էջ 87) [**Sarkis Sarouni**, Safa, Safa..., des Shant shapatatert, G. Bolis, T. dari, nor sherchan, tiv 7, 28 Tegdemper 1918, p. 87]: Գիւղը Առաջին աշխարհամարտին ունեցած է ընդամենը 110 հողածածակ տուններ (**Թէոդիկ**, Ամէնուն տարեցոյցը, Ժ.-Ժ.Ւ. տարի, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Կ. Քէշիշեան, 1916-1920, էջ 129) [**Teotig**, Amenoun daretsoytsé, J-T dari, G. Bolis, debakroutioun G. Keshishian, 1916-1920, p. 129]:

16 Արաբերէն՝ գաւառակի կառավարիչ, գաւառակապետ:

17 Արաբական հետախուզումով՝ Հասաբէ: Քաղաք որ կը գտնուի Խապուր և Հէրմաս (Ճաղճաղ) գետերու միացման կէտին մօտ, Տէր Զօրէն հիւսիս արևելք, 179 քմ. հեռավորութեան վրայ: Քաղաքի առաջին բնակատեղի կառուցուած է գետի հիւսիսակողմը գտնուող բլրակին վրայ (**Սուրիական արաբական...**, Գ., էջ 63-65) [**Souragian arapagan...**, K., p. 63-65]: Ըստ վերապրող Մելքոն Ասատուրի, 1916-ին Հասիչէն ունեցած է զօրանոց մը, տուներու կողքին փոքրիկ խանութներ և բնիկ մէրտինցի քրիստոնէայ ազգաբնակչութիւն (**Ասատուր**, նշ. աշխ., թիւ 2736, 20 Դեկտեմբեր 1921, էջ 4) [**Asadour**, nshvats ashkhadoutioun, N 2736, 20 Tegdemper 1921, p. 4]:

Ցեղապանութենէն ետք, հոն հաստատուած է փոքրաթիւ հայ գաղութ մը, որ ունեցած է իր դպրոցները, Սր. Յովհաննու Կարապետ եկեղեցին և ազգային-մշակութային համետտ կենտրոն: 1926-ին այնտեղ կային 41 հայ առաքելական ընտանիքներ, իսկ 1950-ականներուն՝ 70 հայ ընտանիք, մինչ 1928-ին հիմնուած տեղւոյն Ազգային Մեքորպեան վարժարանին մէջ ուսանած են 80 աշակերտներ: (**Պապայան**, նշ. տեղեկագիրք, էջ 6) [**Babayan**, nshvats deghegakire, p. 6]:

18 Կամ Շատտատէ: Անան հարաւային Ճէգիրէի մէջ: Կառուցուած է Խապուր գետի երկու ափերուն վրայ, Հասիճէ քաղաքէն հարաւ, անկէ 48 քմ. հեռավորութեան վրայ և Տէր Զօրէն հիւսիս-արևելք, այժմու Սուրիա-Իրաք սահմանագիծէն ոչ շատ հեռու: Շրջանին մէջ կան նաւթի պաշարներ, որուն համար ան այժմ դարձած է նաւթարդիւնաբերութեան կարևոր կէտրոն (**Սուրիական արաբական...**, Գ., 1992, էջ 14-15) [**Souragian arapagan...**, T., 1992, p. 14-15]: 1916-ին Շատտատէն որպէս կառոյց ունեցած է ընդամենը զօրանոց մը, 5-6 սենեականոց իջևանատուն մը և 8 խանութ: Բնակիչները բաղկացած են մէրտինցի սուրիանիներէ, քիլտանիներէ և քանի մը հայ կաթողիկէ ընտանիքներէ (**Ասատուր**, նշ. աշխ., N 2736, 20 Դեկտեմբեր 1921, էջ 4) [**Asadour**, nshvats ashkhadoutioun, N 2736, 20 Tegdemper 1921, p. 4]: Շէտտատէն մէկն է հայ ժողովուրդի մեծագոյն սպանդանոցներէն, ուր կոտորուած են Տէր Զօրէն հոն դրկուած արաբական հայերը: Օգոստոս-Հոկտեմբեր 1916-ին Շէտտատէի ու անոր մօտակա Սուվարի ու Հասրոճայի մէջ սպաննուած են մօտաւորապէս 110 հազար հայեր, մինչ 60 հազար ուրիշներ մահացած են այդ նոյն արաբավայրերուն մէջ տիրող անմարդկային պայմաններուն հետևանքով (**Միլիբրան Աղազարեան**, Աքսորականի յուշեր, Ատանա, տպարան «Հայ ձայն»ի, 1919, էջ 38-39) [**Mihran Aghazarian**, Aksoragani housher, Adana, debaran «Hay tsayn»i, 1919, p. 38-39]: Շրջան մը սովը այնտեղ այնպիսի աստիճանի հասած էր, որ «թաղուած մեռելի դիակը հանելով կ'ուտէին: Մայրն իր գաւակը մորթելով կը լափէր» (**Ասատուր**, նշ. աշխ., N 2755, 10 Յունուար 1922, էջ 3) [**Asadour**, nshvats ashkhadoutioun, N 2755, 10 Hounvar 1922, p. 3]:

1916-ի Սեպտեմբերի վերջերուն, Շատտատէն անցած է՞օլեօգի Մեհրուժան և Սուրէն Սէմէրճեան եղբայրները հանդիպած են «բոլորովին մերկ վիճակի մէջ 12000-է աւելի կիներու և տղայոց», որոնք «Ռէսիւլայէն և Տէր Զօրի 4-րդ սելվգիաթէն գառուած կիներն ու տղաքն էին» (**Յարութիւն Գ. Աթանասեան**, Ատաբազարէն Տէր Զօր, ձեռագիր յուշ, ընդօրինակութիւնը՝ Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆոնտ 1388, ցուցակ 1, գործ 82, թերթ 65ա) [**Haroutioun K. Atanasian**, Adapazaren Der Zor, tserakir housh, Hayasdani Azkayin arkhiv, fond 1388, tsoutsag 1, korts 82, tert 65a]:

19 Սուվար՝ գիւղ սուրիական անապատին մէջ, Խապուր գետի վերջնամասին մօտ, անոր աջ ափին, Տէր Զօր քաղաքէն 51 քմ. հիւսիս-արևելք: Գիւղին մօտ կայ շրջապատէն 5 մեղր բարձրութեան մը բլրակ մը, որ նախաքրիստոնէական շրջանին եղած է աշուրական բնակավայր (**Սուրիական արաբական...**, Գ., էջ 156) [**Souragian arapagan...**, T., p. 156]: Ենթադրաբար հին մայրաքաղաք մըն է, որմէ՛ առաջ եկած է «Սուրիա» անունը:

20-րդ դարակազմի գիւղը ունեցած է մեծ մասամբ չէջն ազգաբնակչութիւն:

1916-ին ան միւտիքի նստավայր էր և ունէր կառավարական փոքրիկ շէքք մը, իջևանատուն մը և 8-9 խանութներ (**Ասատուր**, նշ. աշխ., N 2734, 17 Դեկտեմբեր 1921, էջ 4) [**Asadour**, nshvats ashkhadoutioun, N 2734, 17 Tegdemper 1921, p. 4]: Սուվարը հայ ժողովուրդի մեծագոյն սպանդանոցներէն մէկն է. Օգոստոս-Հոկտեմբեր 1916-ին Սուվարի, Շէտտատէի ու Հասրոճայի մէջ կոտորուած են 110 հազար հայեր, մինչ 60 հազար ուրիշներ մահացած են այդ նոյն արաբավայրերուն մէջ տիրող անմարդկային պայմաններուն հետևանքով (**Աղազարեան**, նշ. աշխ., էջ 38-39) [**Aghazarian**, nshvats ashkhadoutioun, p. 38-39]:

Պատերազմի տարիներուն, Սուվարէն անցած վերապրող մը տեղւոյն արաբականներուն թիւը գնահատած է մօտաւորապէս 100 հազարով (The statement of a survivor from the terrible massacre of Der-Zor, p. 1, Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանի դիւան): 1916-ի Սեպտեմբերին հոնկէ անցած Յարութիւն Գ. Աթանասեան պատմած է, թէ ինչպէս իրենց կարաւանով Սուվար հասած արաբականներէն նախ 12 հազար ապա նաև 5 հազար հայեր գիւղէն հանուելով բոլորն ալ կոտորուած են չէթէներու (հրոսակներու) և արաբներու կողմէ: Առաջին խումբէն փրկուած են երկու, իսկ երկրորդէն՝ մէկ հոգի միայն: Աւելի ետք կոտորուած են երրորդ և չորրորդ կարաւանով հանուածները ևս: Չորս կարաւանով հանուած 23 հազարէ աւելի հայեր կոտորուած են այս ձևով (**Աթանասեան**, նշվ. աշխ., թերթ 56բ-62բ) [**Atanasian**, nshvats ashkhadoutioun, tert 56a-62b]:

20 Մարաթ՝ գիւղ սուրիական անապատին մէջ, Եփրատի ձախ ափին, Տէր Զօրէն արևելք, անկէ 10 քմ. հեռավորութեան վրայ: Գիւղէն յայտնաբերուած են ուշ քարէդարեան հնութիւններ և բիւզանդական ժամանակաշրջանի պարսպապատ քաղաքի ավերակներ: Հոն տեղի ունեցած է ֆրանսացի նուաճողներու

Տեր-Ջոր:

Գիւղէն մինչև Տեր-Ջոր վեց օրուան ճամբայ է: Այս ընդարձակ անապատին մէջ միայն երեք գիւղախումբեր.- Մէֆա, Հասիչէ, Շէտտատէ,- հաստատ բնակչութիւն ունին: Անապատին բնակչութեան մնացած մասը կը բաղկանայ վաչկատուն արաբներէ: Ամբողջ այդ տարածութիւնը, Ռէս-իւ-Այնէն Ջօր, ունէր 3000 բնակիչ, ասոնց 1200-ը չէջէն էին և մնացեալ 1800-ը արաբ: Ասոնցմէ դուրս կային չարձանագրուած բիրաւոր պէտէվի արաբներ:

Կառավարութիւնը, պատերազմէն առաջ, գրեթէ բնաւ շփում չունէր ասոնց հետ: Բայց Գօնիա-Պօզանթի²¹ գիծով իջնող հայ տարագիրները կոտորելու,- օտար աչքէ հեռու բնաջինջ ընելու համար յարմարագոյն շրջանակը ատիկա նկատուած ըլլալուն, գաղտնի պետական գործակալներ յարաբերութեան մէջ մտած էին անոնց հետ և զանոնք յանուն ձիհատի²² նախապատրաստած էին հայերը կոտորելու: Ձիհատի գաղափարին էն առաջ յարողները եղած էին անկրօն չէջէնները: Արաբները վերջէն անոնց պիտի հետևէին: Խոստացուած կողոպուտին և հայ կիներու, աղջիկներու ու տղոց իւրացման խայծերը շատ իսկ էին այդ արդէն իսկ աւազակաբարոյ և տարապայման աղքատութեան մէջ ապրող ժողովուրդները

և սուրիացի ապստամբներու միջև ձակատամարտ մը (**Սուրիական արաբական...**, Եր., 1993, էջ 191) [**Sourigagan arapagan...**, Y., 1993, p. 191]:

1916-ին Մարաթթը ունեցած է հազիւ 10-15 տուն մնայուն արաբ հողագործ բնակիչներ, որոնք ապրած են եղէգով ծածկուած խեղճով հիւղակներու մէջ: Գիւղը ունեցած է 2-3 խանուք միայն (**Ասատուր**, նշ. աշխ., թիւ 2734, 17 Դեկտեմբեր 1921, էջ 4) [**Asadour**, nshvats ashkhadoutioun, tiv 2734, 17 Tegdemper 1921, p. 4]:

Յեղասպանութեան օրերուն, հոն հաւաքուած են քանի մը հազար հայ արքայականներ, որոնց «մէկ մասը ջարդէն ճողոպրած, մէկ մասն այլ ջարդէն յետոյ եկած», որոնցմէ ողջ մնացած են հազիւ 100-150 հոգի, «իսկ միւսները ամէքսը այլ մետեր են հիւանդութենէ, խեղճութենէ, անօթութենէ» (**Երուանդ Օտևան**, Անիծեալ տարիներ 1914-1919 (անձնական յիշատակներ), աշխատասիրութեամբ Գրիգոր Յակոբեանի, խմբագիր՝ Գուրգէն Գասպարեան, Երևան, «Նայիրի» հրատարակչութիւն, 2004, էջ 289) [**Yervant Odian**, Anitsial dariner 1914-1919 (antsnagan hishadagner), ashkhadasiroutiamp Krikor Hagopiani, khempakir Kourken Kasbarian, Yerevan, «Nayiri» heradaragchadoun, 2004, p. 289]: 1916-ին Մարաթէն անցած վերապրող Յարութիւն Գ. Աթանասեան հոն գտած է միայն «հայերու երկրորներ, հիւանդ, անկար և կիսամեռ խլեակներ»: Ըստ անոր, նախապէս այնտեղ գտնուած են բաւական թիւով հայեր, որոնցմէ շատեր լծուած են շինարար աշխատանքի՝ շինած են բնակարաններ ու զբաղած են երկրագործութեամբ, բայց աւելի ետք Տեր Ջօրի գաւառապետ Սալէի Զէքի Պէյի հրահանգով ամէն ինչ ձգելով մեկնած են Սուվար:

Մարաթէն Սուվար անցող հայերուն թիւը եղած է 80 հազարէն աւելի: Անոնցմէ գառ, ամիսներ կամ նոյնիսկ տարի մը առաջ, Մարաթէն անցրել են 100 հազարէ աւելի հայեր, որոնց մէկ մասը մեկնած են Պաղտատ, իսկ ուրիշներ՝ Սուսուլ, «որոնցմէ ո՛չ իսկ 10,000 հոգի մնացած է»: Անոնց կողքին, հոնկէ անցած են նաև այլ հայեր, որոնք աւելի ետք հաստատուել են Տեր Ջօր գաւառի զանազան կողմերը՝ Ապու-Քէնայ, Մէատին, Սուվար և նոյնիսկ՝ Անա: Աթանասեան, օրինակ, Մարաթէն մեկնած է արքայականներու 20 հազարանոց կարաւանով մը ղէպի Սուվար (**Աթանասեան**, նշ. աշխ., թերթ 51ր, 54ա) [**Atanasian**, nshvats ashkhadoutioun_tert 51b, 54a]:

Ստաւոր հաշուումներով, Տեր Ջօր-Մարաթի մէջ, Սուվարի և Շատտատիէի միջև, Նոյեմբեր 1915-Դեկտեմբեր 1916 կոտորուած են 197.750 արքայական հայեր (**Kévorkian**, նշ. աշխ., էջ 977) [**Kévorkian**, nshvats ashkhadoutioun, p. 977]:

21 Անան Լեռնային Կիլիկիոյ Ատանա նահանգի Ատանա գաւառի մէջ, Ատանա քաղաքէն հիւսիս-արևմուտք, անկէ 60 քլմ. հեռավորութեան վրայ: Կառուցուած է Սարոս գետի վտակներէն մէկուն աջ ափին: 19-րդ դարավերջին ունեցած է 500 բնակիչ, որուն մէկ մասը՝ հայեր (**Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Ս. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան**, Հայաստանի և յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչութիւն, Գ., Եր., 1998, էջ 350) [**T. Kh. Hagopian, Esdepan D. Melik Pakhshian, H. Kh. Parsekhian**, Hayasdani yev haragits sherchanneri ashkharhakragam pararan, Yerevani bedagan hamalesarani hradaragchoutioun, T. Yerevan, 1998, p. 350]: Առաջին աշխարհամարտին Պոլիսէն արևելք ուղղուող շոգեկառքի գիծի Գուգլակ լեռնանցքին վերջին կայանն էր ան:

Պոզանթին հայոց ցեղասպանութեան շրջանին եղած է արքայական հայերու համախմբման գլխաւոր կեդրոններէն մէկը, ուր հասած հայերը, կարճ դադարէ մը ետք, շարունակած են իրենց երթը ղէպի հարաւ: Այդ շրջանին, ամբողջ երկու տարի, հոն աշխատած են հազարաւոր հայեր, մեծ մասամբ՝ զինուորներ, որոնք երկաթուղագծի կառուցման աշխատանքներու աւարտէն ետք՝ տարուած են անորոշ ուղղութեամբ եւ սպաննուած:

20 Յունուար 1916-ի դրութեամբ, Պոզանթիի ու անոր մօտակայ Կիլիկի և շրջակայքին մէջ տեղակայուած էին մօտ 20 հազար հայ արքայականներ (Osmanli belgelerinde ermenilerin sevk ve iskani (1878-1920), խմբագրական կազմ, Անգարա, 2007, էջ 346) [khempakragan gazm, Ankara, 2007, p. 346]: Ամառ-աշուն 1915-ին Պոզանթիի մէջ մահացած են մօտ 10 հազար արքայական հայեր (**Kévorkian**, նշվ. աշխ., էջ 977) [**Kévorkian**, nshvats ashkhadoutioun, p. 977]:

22 Իսլամի համար տուրք պատերազմ՝ յանուն կրօնքի:

շլացնելու և զանոնք կառավարութեան ձեռքը ամենահիւո գործիք մը դարձնելու համար:

Դիտելի բան մըն է որ Գօսիայէն, մանաւանդ Էսկիշէիքիւն²³ սկսեալ, տարագիրներու ընկերացող ո՛չ միայն թուրք պաշտօնատարներուն, այլ նոյն իսկ հասարակ ժանտարմաներուն ծանօթ էր արաբներու հետ կնքուած այս համաձայնութիւնը: Ո՛չ միայն գիտէին թէ տարագիրներու ստացուածքը, կիները և գաւակները արաբներուն պիտի տրուին, այլ նաև այս պարագան իբր գաղտնիք ալ չէին պահեր, առաջին առթիւ կը յայտնէին նոյն ինքն տարագիրներուն: Երբ գողութեան դէպքերու համար բողոքներ կ'ըլլային, կ'ըսէին անոնց թէ ինչո՞ւ կը բողոքէք: Արաբները մեզմէ լաւ են որ մինչև անոնց պիտի տանիք ունեցածնիդ, ծախք պիտի ընէք, յոգնութիւն պիտի կրէք, և վերջ ի վերջոյ ամէն բան անոնց պիտի թողուք:

Ուրիշներ խորհուրդ կու տային տարագիրներուն որ իրենց աղջիկները փոխանակ արտոյրի ճամբաներուն վրայ հետերնին քաշքշելու, իրենց թողուն, քանի որ վերջ ի վերջոյ արաբներուն բաժին պիտի դառնային:

Տխուր համարա մը ունէր արդէն Րէս-իւ-Այն, ուր նախապէս կոտորուած էին այն բոլոր անբախտ կարաւանները որոնք ներքին գաւառներէն այնտեղ առաջնորդուած էին: Նոյն բախտը պիտի վիճակէր նաև Գօսիա-Պօզանթիի ճամբով իջնող այն տարագիրներուն որոնք դժբախտութիւնը ունեցան Րէս-իւ-Այն տարուելու: Արաբ ժանտարմաներ, պաշտօնատարներ, նոյն իսկ ժողովուրդէն շատեր, ճամբաներուն երկայնքը նենգօրէն կը հասկցնէին անոնց թէ ինչ ձակատագիր սահմանուած է իրենց, ոմանք կը պատմէին դրուագներ նախորդ կոտորածներէն, և առիթը ներկայացած ատեն կը կողոպտէին ալ զանոնք, ըսելով որ աւելորդ է հետերնին բեռ առնելնին: Թուրքեր ու քիւրտեր, այս պայմաններուն մէջ շատ մը պզտիկ աղջիկներ ու տղաք ձեռք անցուցին: Տարագիրներ եղան, որոնք վերահաս կոտորածի մը երկիւղին առջև ինքզինքնին վար նետեցին կառախուրներէն, շրջակաները ապաստան մը գտնելու, կամ ապահով վայր մը գտնելու յոյսով: Շատ ծնողքներ ինքնաբերաբար իրենց գաւակները կը յանձնէին ու ոմանք ալ կը ծախէին,- ապահով կորուստէ մը ունէ կերպով զանոնք փրկած ըլլալու համոզմով:

Րէս-իւ-Այնի սկզբնական կոտորածներուն նկատմամբ շատ տեղեկութիւն ձեռք բերելը բոլորովին անհնար դարձած էր: Ներքին գաւառներէն հոն բերուած կարաւաններու բեկորները մեծ մասամբ ամբողջովին կոտորուած էին. վկայ չէր մնացած: Մէջ քանի բախտաւորներ որոնք յաջողած էին փախչիլ, սպաննուած էին վերջէն ուրիշ վայրերու մէջ: Իմ ձեռք բերած տեղեկութիւններս կը պատկանին վերջին կոտորածներուն որոնք 1916 Մարտ ամսէն սկսելով տևեցին մինչև նոյն տարուան Նոյեմբեր ամիսը, և որոնց զոհուեցան աւելի քան 30,000 տարագիրներ, գրեթէ բոլորն ալ Գօսիա-Պօզանթի գիծով բերուած, այսինքն Պոլսոյ մերձակայ շրջաններէն և Անատոլուէն:

Թէ՛ Մէֆայի և թէ՛ Րէս-իւ-Այնի ժողովուրդը, ամբողջովին չէչէն, 10 տարեկան մանուկներէն սկսեալ մինչև 60 տարեկան ծերունիները ո՛նէ կերպով մասնակցեցան

23 Էսկի Շէիի՝ պատմական Դորիլէոն կամ Տօնիլը քաղաքը, Էսկի Շէիի անկախ գաւառի կեդրոնը: Կը գտնուի Պուրսա քաղաքէն հարաւ-արևելք: Էսկի Շէիիը կարևորութիւն ստացած է 20-րդ դարասկզբին, երբ հոնկէ անցած է Պաղատտի շոգեկառքի գիծը ու քաղաքին մէջ կառուցուած է շոգեկառքերու նորոգութեան գործարան մը, որուն 300 գործաւորներուն մէջ մեծ եղած է հայերու թիւը:

Տեղապատմութեան նախօրեակին, քաղաքը ունեցած է մօտ 4000 հայ բնակիչ (**Սլարգիսլ Մ. Ծոցիկեան**, Արևմտահայ աշխարհ, Նիւ Եորք, տպագրութիւն Ա. Յ. Լէյլէկեան, 1947, էջ 224) (**[Sarkis] M. Tsotsikian**, Arevmedahay ashkhar, New York, debakrouitioun A. H. Leylegian, 1947, p. 224), իսկ ըստ այլ աղբիւրի՝ 250 տուն հայ, որուն 50-ը՝ կաթոլիկներ (**Թէոդիկ**, Գողգոթա... էջ 390) (**Teotig**, Koghkotsa..., p. 390): Տեղւոյն հայերը ունեցած են Սր. Աստուածածին և Սր. Երրորդութիւն եկեղեցիները և երկու ազգային դպրոցներ՝ Սր. Մեսրոպեան և Սր. Սանդուխտեան, որոնք 20-րդ դարասկզբին յաջորդաբար ունեցած են 162 աշակերտ և 59 աշակերտուի: Հոն գործած է նաև հայկական սեփական դպրոց մը: Հայերու կողքին, քաղաքը ունեցած է նաև մեծաթիւ թուրք և յոյն ազգաբնակչութիւն և կառավարութեան կողմէ վերաբնակեցուած իսլամ գաղթականներ:

այս կոտորածներուն, որոնք 1916 Մարտէն Նոյեմբեր գրեթէ անընդհատաբար տևեցին: Նոյն իսկ թուրքեր կ'ընէին թէ անոնց էն փոքրերուն ձեռքին վրայ իսկ հայո արինի հետք կարելի է գտնել:

- Հէփսիսին տէ էլի քըզըլ [ամէնուն ալ ձեռքը կարմիր], կ'ըսէր երիտասարդ տեղակալ մը, էօմէր Լութֆի պէյ, Հալէպի մէջ, խօսակցութեան մը ընթացքին:

Կոտորածները կազմակերպողներուն մէջ գլխաւոր դերերը ունեցան

1. Գայնագան Քէրիմ Ռէֆի պէյ²⁴ (գօզանացի²⁵):
2. Մուհաճիր միտիրի²⁶ Ատել պէյ²⁷ (պոլսեցի):
3. Քարտուղարը՝ Նէճիպ պէյ (մէրտինցի²⁸):
4. Մալ միտիրի²⁹ Հասան էֆէնտի (մէրտինցի³⁰):
5. Մուավին³¹ Մուսա էֆէնտի³² (տիատինցի³³):
6. Պէլէտիէլ ըիսի³⁴ Հիսէին պէյ³⁵ (րէս-իւլ-այնցի, չէչէն):
7. Միւֆթին³⁶ որ ջարդին համար մասնաւոր ֆէթվա³⁷ տուաւ:
8. Իսմայիլ պէյ³⁸ (Րէս-իւլ-այնի երևելիներէն):

24 Իր մասին տես՝ աւելի վար, իր առանձին գլուխին տակ:

25 Գօզան՝ Սելանիկի գիւղերէն մէկը:

26 Մուհաճիր արաբերէն՝ գաղթական, միտիր արաբերէն՝ տնօրէն, մուհաճիր միտիրի՝ գաղթականներու տնօրէն:

27 Հաւանաբար ինք է վերապրող Մարի Գրիգորեանի յուշերուն մէջ յիշատակուած Ռաս Իւլ Այնի ոստիկանապետ Ատիլ Պէյը, որ վերին իշխանութիւններու հրահանգով փոխարինած է տեղւոյն հայասեր ոստիկանապետ Ահմէտ էֆէնտին: Իրեն միշտ ընկերացած է իր անբաժան արքանեակը՝ հաւատուրաց հայ բժիշկ Նուրի Պէյը (**Մարի Գրիգորեան**, Ատանայէն Մարտինի Թրքական որբանոցը, մեքենագիր անտիպ յուշագրութիւն, էջ 62, պատմէնը՝ Հայոց ցեղասպանութեան թանգարանի հաւաքածոյ) [**Mari Krikorian**, Adanayen Mardini terkagan vorpanotse, p. 62]:

28 Կամ Մարտին: Պատմական քաղաք Արևմտեան Հայաստանի Տիարպէթի նահանգի Մարտին գաւառին մէջ, համանուն գաւառին կեդրոնը, Տիարպէթի քաղաքէն հարաւ-արևմուտք, Մծրին և Եղեցիա քաղաքներուն միջև: Պահպանուած են քաղաքին պատմական բերդին և պարիսպներուն անբակները:

Տեղւոյն առաքելական ու կաթողիկ հայերը ունեցած են իրենց եկեղեցիներն ու դպրոցները: Տեղւոյն հայերը մեծ մասամբ եղած են արաբախօսներ:

Ցեղասպանութեան նախօրեակին Մարտին քաղաքը ունեցած է 7670 հայ բնակիչ, որուն 150-ը՝ առաքելականներ, 6620-ը՝ կաթողիկներ և 900-ը՝ անտարանականներ էին, իսկ շրջակայ գիւղերով միասին ունեցած է 12300 հայ (**Թէոդիկ**, Գողգոթա..., էջ 275) [**Teotig**, Koghkotsa..., p. 275]:

29 Մալ՝ արաբերէն՝ դրամ, միտիր՝ կրկին արաբերէն՝ տեսուչ. մալ միտիրի՝ հաշուակալ, դրամական հարցերու գրասենեակի տեսուչ, գաւառի հաշուակալ:

30 Կամ Մայաթին: Գիւղ Եփրատի աջ ափին, Տէր Զօրէն հարաւ-արեւելք, անկէ 45 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Կ'ենթադրուի, որ կառուցուած է արամեական քաղաքի մը անբակներուն վրայ, 8-րդ դարու վերջերուն կամ 9-րդի սկզբնաւորութեան: 1157-ի անբիջ երկրաշարժէն ետք, անոր բնակիչները տեղափոխուած են մօտակալ Արախայէլ բերդը: Այժմու քաղաքը կառուցուած է պատմական բլուրի մը վրայ (**Սուրիական արաբական...**, Ե., էջ 376-377, **أحمد دير الزور أحمد شوحان** - **Ահմէտ Շուհան**, Պատմութիւն Տէր Զօրի. Դամասկոս, տպարան Ալ Ֆաուուալ, 1989, էջ 25) [**Souragian arapagan...**, Y., ech 376-377, **Ahmed Shouhan**, badmoutioun Der Zori, Tamasgos, debaran Al fawwal, 1989, p. 25]:

Յունիս 1915-Մայիս 1916 Մէլտիի գաւառակին մէջ տեղակայուած էին մօտաւորապէս 33 հազար քրտական հայեր (**Աղազարեան**, նշ. աշխ., էջ 23-24) [**Aghazarian**, nshvats ashkadoutioun, p. 23-24]:

31 Արաբերէն արմատով թրքերէն՝ օգնական:

32 Իր մասին տես՝ աւելի վար, իր առանձին գլուխին տակ:

33 Տիատին: Գիւղաքաղաք Արևմտեան Հայաստանի Կարին նահանգի Պայազիտ գաւառի Տիատին գաւառակի կեդրոնը, Պայազիտ քաղաքէն հարաւ-արևմուտք, անկէ մօտ 38 քմ. հեռաւորութեան վրայ, Արածանիի ափին մօտ: Տեղւոյն հայերը ունեցած են Սր. Աստուածածին եկեղեցին:

1914-ին ունեցած է 17 հայ տուն՝ 150 անձ (**Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian**, Les Arméniens dans l'empire Ottoman a la veille du génocide, Փարիզ, հրատարակիչ՝ «ARHIS», 1992, էջ 458), իսկ ըստ այլ աղբիւրի, 1915-ին ալ ունեցած է 400 տուն հայ և քիւրտ խառն բնակչութիւն (**Հայաստանի և յարակից...**, Բ., էջ 97) [**Hayasdanı yev haragits...**, 2., p. 97]:

34 Պէլէտիէլ արաբերէն՝ թաղապետական, ըիսի արաբերէն՝ մեծաւոր, պէլէտիէլ ըիսի՝ քաղաքապետական ժողովի նախագահ:

35 Իր մասին աւելի մանրամասն տես՝ ստորև:

36 Միւֆթի՝ իսլամական օրէնքներու սկզբունքներուն հիմամբ վճռատու իսլամ կրօնաւոր:

Յիշեալ Միւֆթին իր մօտ տարած է 30 քրտական հայ ընտանիքներ, որոնք շրջան մը մնացած են իր ագարակին մէջ: Ան բռնաբարել է ետք անոնց մէջ գտնուող աղջիկները ու բոլորը թիապարտի պէս աշխատցնել է ետք՝ դրկած է զանոնք անապատի խորերը ու սպաննած (**Աստուտեան**, Մեծ ոճիրը, էջ 49) [**Andonian**, Mets vojire, p. 49]:

37 Իսլամ հոգևոր առաջնորդին՝ միւֆթիին արձակած օրինաւոր վճիռը:

38 Ան իր մօտ տարած է 30 քրտական հայ ընտանիքներ, որոնք շրջան մը մնացած են իր ագարակին մէջ: Ան բռնաբարել է ետք անոնց մէջ գտնուող աղջիկները ու բոլորը թիապարտի պէս աշխատցնել է ետք՝

9. Սահտ էֆէնտի (վերջէն մալ միւտիրիի մուավին եղաւ):
10. Տիրրի պէյ³⁹ (Րէս-իւլ-Այնի երևելիներէն):
11. Գօմիսէր Ապտիւլ Քէրիմ էֆէնտի (սեբաստացի, շատ վայրագ):
12. Բօլխ Իզզէթ էֆէնտի (տէր-գօրցի):
13. Բօլխ Մահմուտ էֆէնտի (ուրֆացի):
14. Նուֆուս մէմուրը⁴⁰ Համէտ էֆէնտի (տէր գօրցի):

Բնական է այս ցանկը կատարեալ չէ: Վերջէն ուրիշ անուններ ալ պիտի յայտնուէին:

Ահաւասիկ քանի մը տեղեկութիւններ այս մարդոցմէ ոմանց մասին.–

ԳԱՅՄԱԳԱՄ ՔԷՐԻՄ ՐԷՖԻ ՊԷՅՒՄ⁴¹.– Իթթիհատի ներկայացուցիչ: Բոլոր ոճրագործութիւնները անձամբ կազմակերպեց: Հազարաւոր ոսկիներ ձեռք անցուց **սէվքիյաթ**ներէն⁴², և այս պետական կողոպուտէն կարևոր բաժին մը ստացաւ: Քէրիմ Րէֆի պէյը շատ ժամանակ վերջ ճանչցայ Հալէպի մէջ, ուր Օթէլ Պարոն⁴³ իջաւ: Դէմքով շատ ներկայանալի չէր, աւելի ապուշի դիմագիծեր, որոնք հեզմանք կ'արթնցնէին: Շատ դրամ չունէր եկած միջոցին, և երբ զինքը պանդոկ ընդունեցինք իբր Րէս-իւլ-Այնի գայմագամ, մտքերնէս անգամ չէր անցներ թէ ջարդերը կազմակերպող գայմագամն է: Երկու փոքրիկ պարկով մէճիտիէներ⁴⁴ ունէր և փայտէ սնտուկի մը մէջ ալ մեծ քանակութեամբ **պէրդութ քէպիր** (թրքական 2 դրոշմոց արծաթ դրամ): Իր մեկնելէն վերջ պիտի իմանայինք Րէս-իւլ Այնի մէջ կատարած դերը: Պանդոկին մէջ, ունեցած բոլոր դրամը կորսնցուց բօքէր խա-

դրկած է զանոնք անապատի խորերը ու սպաննած (**Աստոնեան**, Մեծ ոճիրը, էջ 49) [**Andonian**, Mets vojire, ech 49]:

39 Իր մասին տես՝ աւելի վար, իր առանձին գլուխին տակ:

40 Նուֆուս արաբերէն՝ անձնագիր, մէմուր արաբերէն՝ պաշտօնեայ, նուֆուս մէմուրը՝ անձնագրային լգրասենեակի՝ պաշտօնեայ:

41 Բումէլիի Քօչանս գաւառակէն: Ռաս Ռւլ Այնի կառավարիչ դարձած է 1916ի Մարտի սկզբնաւորութեան (**Աստոնեան**, Մեծ ոճիրը, էջ 53) [**Andonian**, Mets vojire, ech 53]:

Թուրք գնդապետ Ֆատէլի գնահատմամբ, Ռաս Իւլ Այնի գաւառապետ Քէրիմ Րէֆի Պէյ տեղահանութեան ընթացքին «երևելի դարձաւ իր արինարբու եռանդով»: Ան եղած է «անգուսպ միութենական մը», որ «գործեց բոլոր ոճիրները, մէջն ըլլալով բռնաբարումը»: Րէֆի Պէյ հաճընցիներու ամբողջ կարասան մը 3000 օսմանեան ոսկիի ծախսած է չէչէններու: Անոր ամբողջ հարստութիւնը գնահատուած է աւելի քան 20 հազար օսմ. ոսկիով (Անտիպ թրքական վաւերագրեր (Գնդապետ Ֆատէլ), էջ 5, բնագիրը՝ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանի դիւան) [Andib terkagan vavakerer (Kentabed Fadel), ech 5, penakire Yerousaghemî hayots badriarkanî tivan]:

1916-ի Յուլիսի վերջերուն, Ռաս Իւլ Այն գտնուած վերապրող Վահան Տէր Մլրտիչեան ևս վկայած է, որ տեղոյն գաւառապետը 2000ական վրան առաքած է անապատ, իւրաքանչիւր կարատանը չէչէններուն 3000 ոսկիի ծախսելով (**Աստուր**, նշ. աշխ., թիւ 2785, 17 Փետրուար 1922, էջ 4) [**Asadour**, nshvats ashkhadoutioun, tiv 2785, 17 Pedervar 1922, p. 4]:

Նոյն հաստատումը ըրած է նաև Գրիկէր, որ Րէֆի Պէյը բնութագրած է որպէս «երևելի արինարբու, մասնակցեցաւ ամէն տեսակ ոճիրներու: Ինք անձամբ չէչէններու հրոսախումբին ծախեց Հաճընի կարատանը երեք հազար հնչուն ոսկիի: Բսան հազար ոսկի դիզեց» (**Գ. Վ. Կ. [Գրիգոր Վրդ. Կերկէրեան-Գրիկէր]**, Թէշքիյաթի մահտուտէ, տես՝ «Յուսաբեր», նտիբումաձ մալիլեան եղեմի յիսնամեակին 1915-1965, Գահիթէ, էջ 17) [**K. V. G. [Krikor Vrt. Gergertian]**, Teshkilati mahsoue, des «Housaper», nvrvats abriilian yegherni hisnamyagin1915-1965. Kahire, p. 17]:

Րէֆի Պէյ, Սալէի Զէքի Պէյի և Տիրալքիի մէքթուպի Իպրահիմ Պէտրէտտիի հետ, եղած է Ռաս Իւլ Այնի ու Տէր Զօրի անապատներուն մէջ տեղի ունեցած կոտորածներուն զլխաւոր կազմակերպիչներէն մին: Անոնք հանդիպած են 1916-ին Հասիճէի մէջ ու համադրած իրենց ծրագիրները (**Vartkes Yeghiayan**, British foreign office dossier on turkish war criminals, Pasadena, California, 1991, էջ 70):

42 Արաբերէն սէվք՝ առաքում, ուղարկում, բռնագաղթ բառի յոգնակին:

43 Նկատի ունի Հալէպի նշանաւոր «Պարոն» պանդոկը, զոր 1911-ին կառուցած են անջրդեցի Օննիկ և Արմէն Մազլումեան եղբայրները: Ցեղասպանութեան տարիներուն պանդոկը եղած է ապաստանարանը բազմաթիւ հայ մտաւորականներու, որոնցմէ մէկն էր Արամ Աստոնեանը:

44 Կամ մէճիտիէ: Սուլթան Ապտուլ Մէճիտի իշխանութեան տարիներուն (1839-1861) հատուած արծաթեայ մետաղադրամ, որ կոչուած է իր անունով և արժած է 20 դրոշմ: Գործածական էր 1839-1936 թուականներուն:

ղալով: Չեմ յիշեր իրիկուն մը ուր շահած ըլլար⁴⁵: «Հայտան կէլէն հաւալյա կիտէր»⁴⁶ կ'ըսէր երբեմն, ու բնական է չէինք հասկնար այս առածին նշանակութիւնը: Իր խաղակիցները սովորաբար հայեր էին, բայց թրքացած, ինչպէս Թոսպատ⁴⁷, Խուլուսի: Անոնք, առանց զինքը ճանչնալու, կը կռահէին թէ ունեցած դրամը հայերէ կողոպտած է, և իր սովորական առածը կը բարեփոխէին՝ ըսելով. «Հայտան կէլէն հայա կիտէր»⁴⁸: Որովհետև, թրքացած ըլլալով հանդերձ, երկուքն ալ լաւ հայեր էին: Քէրիմ Ռէֆի պէյ պանդոկէն մեկնեցաւ Պոլիս, առանց ունեցած պարտքը վճարելու: Պանդոկէն գրուեցաւ Պոլիս, իր պետերուն, բայց ձայն ձուն չելաւ: Վերջէն՝ պարոնները ձէնալ փաշայի բողոքեցին, և անոր կողմէ Պոլիս դրկուած հեռագրի մը վրայ, Քէրիմ Պէյի պարտքը նոյնութեամբ վճարուեցաւ Օսմ. Դրամատան միջոցաւ: Բարեբախտութիւն մը եղաւ իրեն համար որ պէտք եղածին պէս չճանչցուեցաւ պանդոկ գտնուած միջոցին: Շատ տարագիրներ, որոնց ընտանիքը գոհուած էր Ռէս-Իւ-Այնի կոտորածներուն առթիւ, անպատճառ գլխուն փորձանք մը կը բերէին:

ՄԱԼ ՄԻՒՏԻՑԻՑԻ ՀԱՄԱՆ ԷՖԷՆՏԻ.– Մինչդեռ մէկ կողմէ սպանութեանց գործը կը դիւրացնէր, անձամբ մասնակցելով անոնց, միւս կողմէ իր տունը լեցուցած էր սնորթուելու տարուող տարագիրներու գոյքերը: Գրաւած էր մասնաւորաբար այնքապցի Տիկին Քիւրքձեանի ամբողջ գոյքերը որոնք քանի մը հարիւր ոսկիի արժողութիւն ունէին: Յետոյ բռնի իր հարէնը տարած էր օսմանիէցի Տիգրան աղայի աղջիկը: Այս ալ Իթթիհատի անդամ էր և նոյն ատեն ծայրայեղօրէն կրօնամոլ: Էմվալը մէթրուքէի⁴⁹ իրերն ու գործառնութիւնները իր ձեռքէն անցան, և շատ հեղ մասնաւոր դիտումով մեղցնել տուաւ այս ու այն անձը, անոր գոյքերուն տիրանալու համար: Կ'ըսէր թէ «Հայ մը, նոյն իսկ մէկ հատ մը ողջ չպիտի մնայ» թէ Թուրքիոյ հայերը բնաջինջ ընելէ ետք, պիտի կոտորեն նաև Կովկասի հայերը: «Տէր Զօր լմնցաւ, կը պոռար, քիչ ետքը Դամասկոս գտնուող հայերն ալ Շէտատէ պիտի բերուին, անոնցմէ ետք Հալէպի հայերը, Պոլսոյ և Իզմիրի հայերը, և ոչ ոք ողջ պիտի մնայ»: Երբեմն կ'աւելցնէր հեզնանքով. «Պատմական քաղաքացուց⁵⁰ պէս, որոնց աւերակներուն վրայ կը գտնուիք, պիտի յիշուիք թէ ատենօք գոյութիւն ունեցած էք: Լոկ իսլամացողները ողջ պիտի թողունք, եթէ համոզուիք անոնց

45 Լևոն Սճգեան, տարագրութեան օրերու իր յուշերուն մէջ պատմած է, թէ ինք զինադադարին, Հալէպի մէջ, Աստուծանէն լսած է որ ան տեղոյն Պարոն պանդոկին մէջ հանդիպած է Տէր Զօրի [պիտի ըլլայ Ռաս Իւլ Այնի] կառավարիչին, որ Հալէպ եկած է անկէ Պոլիս մեկնելու: Կառավարիչը Աստուծանէն խնդրած է «Փօքէրի խաղ մը կ'ազմակերպել»: Կը խաղան մինչև արշալոյս: Կառավարիչը «արդէն կորսնցուցած կ'ըլլայ պտոիկ արկղ մը մէծտիէ և քանի մը տասնեակ ալ հնչուն ոսկի»: Այս Աստուծան պատմած է իրեն, թէ ինչպէս ինք քանի մը անգամ թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեաներու հետ փօքէր խաղալով, առաւօտուն «միայն մէկ շապիկով» փողոց ձգած է զանոնք (Լևոն Սճգեան, Աքսորականի մը ողիսականը (Սև օրերու յիշատակներ), տպագրութիւն «Պայքար»ի, 1958, էջ 44-46) [Levon Mozian, Aksoragani me votisagane (Sev orerou hishadagner), debakroutioun «Baykar»i, 1958, p. 44-46]:

46 Նախադասութիւնը թրքերէն է՝ «հայէն եկածը օդին կ'երթայ»:

47 Հալէպի մէջ եղած է հարալային տուրք հաւաքող պաշտօնեայ (Հայկ Պագարեան, Կեսարիոյ նախձիրները. էջեր օրագրէն, Գիտութիւններու ազգային ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտ, Եր., 2014, էջ 59) [Hayk Ghazarian, Gesario nakhjirnere. Echer orakres, Kidoutiounnerou azkayin agatemiyayi badmoutian insididoud, Yerevan, 2014, p. 59]:

48 Նախադասութիւնը թրքերէն է՝ «հայէն եկածը հայուն կ'երթայ»:

49 Արաբերէն բառացիօրէն լքեալ գոյքեր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներուն Օսմանեան կայսրութեան հայաբնակ շրջաններէն արսարուած հայոց գոյքերը «սնօրինելու» համար, 27 Մայիս/10 Յունիս 1915-ի պետական կանոնադրութեամբ Կայսրութեան բոլոր հայաշատ կեդրոններուն մէջ ստեղծուած են լքեալ գոյքերու յանձնաժողովներ, որոնց պարտականութիւնն էր արսարուած հայերու շարժական և անշարժ գոյքերու ցանկագրումը: Աւելի ետք, հրապարակուած են սոյն հարցին առնչուող քանի մը այլ հրամանագրեր ևս: Լքեալ գոյքերու այս կանոնադրութիւններով նախատեսուած էր տեղահանուող հայերու և ազգապատկան հաստատութիւններու գոյքերը արձանագրել և աւելի ետք վերադարձնել իրենց տէրերուն: Լքեալ գոյքերու բոլոր օրէնքները ունեցած են ձևական բնոյթ և մնացած են թուղթի վրայ:

50 Մեմական հնագոյն ժողովուրդ, որ ապրած է Միջագետքի՝ այժմեան Իրաքի և անոր մերձակայ շրջաններուն մէջ, մինչև Պարսից Ծոցի ափերը, Ն. Ք. առաջին հազարամեակէն սկսեալ: Անոնք գլխաւորաբար զբաղած են անասնապահութեամբ: Քաղղէացիներու մօտ զարգացման բարձր մակարդակի հասած է աստղագիտութիւնը:

անկեղծութեան»:

ՀԻՄՆԻՆ ՊԷՑ.– Թաղապետութեան տնօրէն, անձամբ մասնակցեցաւ թէ՛ Ռէս-Իլ-Այնի և թէ՛ Տէր Զօրի կոտորածներուն: Կ'ըսէին թէ 50-60 հայ աղջիկներ պղծած է: Իր ազարակին մէջ իբր աշխատաւոր վար դրած հայերը երկար ամիսներ չարաչար աշխատցնելէ վերջ, կողոպտեց և քշել տուաւ դէպի սպանդի վայրերը:

ՏԻՐՐԻ ՊԷՑ⁵¹.– Այս ալ շատ չարագործութիւններ ըրաւ, և գրեթէ նոյնքան մը աղջիկներ պղծեց: Իր ազարակին մէջ իբր մշակ վար դրուած հայերն ալ, երկար ժամանակ չարաչար աշխատելէ վերջ, սպանդի վայրերը քշուեցան առանց ճնէ վարձատրութիւն ստանալու: Անգամ մը պրուսացի աղջիկ մը առևանգելով ազարակը տարած էր, աղջիկը մերժած էր անձնատուր ըլլալ: Տիրրի պէյ նախ ծեծած էր զայն, յետոյ դեղ խմցնելով քնացուցած և այդ վիճակին մէջ պղծած էր: Աղջիկը վերջէն փախաւ գերմաններու մօտ ու անոնց պատմեց եղելութիւնը: Բայց ո՞վ կրնար դպչիլ Տիրրի պէյի: Իր մասին կը պատմէին նաև հետևեալ դէպքը.– Էսկի շէհիրցի ծանօթ ընտանիք մը հրաշքով կ'ազատի ջարդէն և կը փախչի Սէֆա: Աղուոր աղջիկ մը ունէին իրենց հետ: Տիրրի պէյ կը տեսնէ աղջիկը, կ'ուզէ առնել, բայց ծնողքը կը մերժեն: Օր մը Տիրրի պէյ նաւակով Սէֆա կ'երթայ: Վերոյիշեալ ընտանիքը մեծ խեղճութեան մէջ կ'ապրէր այնտեղ, պատրաստ ամէն աշխատութեան: Տիրրի պէյ դրամ կու տայ աղջկան, յանձնարարելով որ գետին եզերքէն անասունի թօրք հաւաքէ և արտ բերէ, հողերու պարարտացման համար: Երբ աղջիկը գետեզերք կ'երթայ, դարանակալ սպասող խումբ մը սրիկաներ կ'առևանգեն զայն և նաակը դնելով կը տանին Տիրրի պէյի տունը: Այս կերպով կը պղծէ նաև աղջիկը: Տիրրի պէյ մեծ ազդեցութիւն ունէր Ռէս-իլ-Այնի մէջ, և դերը մեծ եղաւ կոտորածներուն առթիւ:

ՆՈՒՖՈՒՍ ՄԷՄՈՒՐԸ ՀԱՄԷՏ.– Անգամ մը **սէվգիյաթի** պաշտօնեայ եղաւ և իր փոխադրած հայերը մինչև վարտիքնին մերկացուց: Հասիչի միտիրը, տեսնելով այդ սօրէմերկ վիճակին մէջ հասնող տարագիրները, կատողեցաւ որ իրեն բաժին չէ մնացած, և բողոքեց Տէր Զօր, Զէքի պէյի: Այս վերջինը խնդիրը փակեց Տէր Զօր կանչելով Համէտը, ուր մեծ աջակից մը եղաւ իրեն կոտորածներուն մէջ:

ՄԱԼ ՄԻՒՏԻՐԻԻ ՕԳՆԱԿԱՆ ՄՈՒՍԱ.– Այս ալ նախապէս ներքին գաւառներու մէջ բաւական բարբարոսութիւններ ընելէ վերջ, կարաւանի մը հետ մինչև Ռէս-իլ-Այն իջեր և այնտեղ մնացեր էր, տեսնելով որ գործը շատ շահաբեր է: Մասնակցեցաւ կոտորածներէ մեծ մասին և բաւական բան ապահովեց իրեն ընդհանուր կողոպուտէն: Ամէն առթիւ կը պատմէր հայկական նահանգներու մէջ գործած ոճիրները, իբր պատուաբեր քաջագործութիւններ:

[Արամ] Անտոնեան

51 Տեղահանութեան սկզբնադրութեան Պաղտատի երկաթուղիի գերման վարչութեան կողմէ պաշտօնով դրկուած է Խարբերը: Եփրատի ափին, հայ արքայականներու կարաւաններ կեցնելով, առանձնացուցած է գեղանի աղջիկները ու գէնքի սպառնալիքով, քանի մը ընկերներով, բռնաբարած է զանոնք, սպա աղջիկներուն մէկ մասը սպաննած, իսկ միւսները ողջ-ողջ նետած է գետ: Տիրրիի կողմէ բռնաբարուած 13-14 տարեկան պուրասցի գեղանի հայուի մը, որ յաջողած է փախչիլ, Պաղտատի երկաթուղիի շինութեան ընկերութեան շրջուն գանձապահ Պիոնտի կողմէ ստուկի մը մէջ դրուելով, որպէս ընկերութեան պատկանող «գոյք» գաղտնաբար դրկուած է Հալէպ (**Անտոնեան**, Մեծ ոճիրը, էջ 48-49) [Andonian, Mets vojire, p. 48-49]:

Տիրրի իջուած է նաև Պաղտատի երկաթուղիի գերմանացի երկրաչափ Բատղետտորֆի՝ Գերմանիոյ Հալէպի հիպատոս Վալդեր Ռոսպէրի յղած 18 Գեկտեմբեր 1915 թուակիր գեկուցագրին մէջ, ուր ըսուած է որ ինք երկաթուղիի երկու պաշտօնեաներու՝ Ֆեմիի և Տիրրի պէյերուն հետ բողոքած է գաւառակի կառավարիչին այն բանին համար, որ 6 ոստիկաններ և մօտ 12 չէրքէզներ անակնկալօրէն երկաթուղային ընկերութիւն երթալով՝ փորձած են հոն աշխատող բոլոր հայերը տանիլ գաւառակի կառավարիչին մօտ (**Վոլֆգանգ Գոստ** (Հր.), Հայերի ցեղասպանութիւնը 1915-1916. Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարութեան քաղաքական արխիւի փաստաթղթերից, գերմաներէնէ թարգմանեց և հրատարակութեան նախապատրաստեց՝ Ինուգան Բորիսի Յորդանեանը, Եր., 2008, էջ 495) [Volfgang Koust, Hayeri tseghasbanoutioune 1915-1916. Kermaniayayi ardakin kortseri nakhararoutian kaghakagan arkhivi pasdateghterits, kermanerene tarkmanets yev heradaragoutian nakhabadrasdets Rouzand Porisi Hortaniane, Yerevan, 2008, p. 495]: